

ΕΔΩ ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΓΙΑΤΙ

Φωτογραφία εξωφύλλου: Ιβάνγκοροντ, Ουκρανία 1942
Γερμανός αστυνομικός σημαδεύει μια γυναίκα
που αγκαλιάζει σφιχτά το παιδί της που σφαδιάζει.
Ευγενική προσφορά του Yad Vashem, Ιερουσαλήμ.

Φάρτοι και φαρίσκοι/6

Ραχήλ Χασίδ-Καλαντζοπούλου
Εδώ δεν έχει γιατί
HIER IST KEIN WARUM

© 2017, Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ & Ραχήλ Χασίδ-Καλαντζοπούλου

Επιμέλεια: Γαβριέλλα Σωτηροπούλου
Σχεδιασμός εξωφύλλου: Δάφνη Κουγέα
Σελιδοποίηση: Βίβιαν Γιούρη
Εκτύπωση - βιβλιοδεσία: Μ. Σπύρου & ΣΙΑ ΑΕ

Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ
Ξενοκράτους 48, 106 76 Αθήνα, τηλ. 210 7231271, fax 210 7254629
www.potamos.com.gr, info@potamos.com.gr

ISBN 978-960-545-082-3

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, κλητός και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ΡΑΧΗΛ ΧΑΣΙΔ-ΚΑΛΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΔΩ ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΓΙΑΤΙ

 ποταμός

ΑΘΗΝΑ 2017

*Στον Παύλο, τον άντρα μου, που με ξανάφερε στη ζωή,
και στην προσφιλή μνήμη των συγγενών μου, της Ρινέτ,
του Μωρίς και των γονιών τους, Αιμέ και Μανονέλ Ερρέρα,
της Λορέτ, του Τόρρο και της μητέρας τους Σάρας Κουένκα,
και της ογδοντάχρονης γιαγιάς μου Γράσιας Χασίδ, καθώς
και όλων των Εβραίων που ζούσαν στη Θεσσαλονίκη
και δολοφονήθηκαν το 1943 από τους Γερμανούς
με βαναυσότητα που ξεπερνάει κάθε υπερβολή.*

Κοιτάζοντας έξω πρόσεξα να κρέμεται απ' τη στέγη ένα κομμάτι πάγου. Σπρωγμένος απ' τη δύρα άνοιξα το παράθυρο και ξεκόλλησα το κομμάτι, αλλά στη στιγμή εμφανίστηκε ένας σωματώδης που τριγύριζε εκεί έξω και μου το άρπαξε με βία.

«Warum?» τον ρώτησα με τα φτωγά μου γερμανικά.

«Hier ist kein warum», «Εδώ δεν έχει γιατί» μου απάντησε και με μια σπρωξιά μ' έκλεισε μέσα.

Πρίμο Λέβι, *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, Άγρα, σελ. 33

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου	13
Πρόλογος	21
Σύννεφα πολέμου	27
Τελευταία άνοιξη	38
Πώς εξοντώθηκαν οι συγγενείς μου	46
Μια παλιά ιστορία, ο γερμανικός αντισημιτισμός	82
UFA, Το Υπουργείο Προπαγάνδας	98
Η Μάλτα, 1941-1942	105
Η επιστράτευση, Ιούλιος 1942	109
Απονενοημένο διάβημα	119
Ένας περίπατος στην εξοχή	126
Πώς τα κατάφεραν στην πράξη	140
Απειλή και εξαναγκασμός	149
Κρυμμένοι	161
Με το ιταλικό στρατιωτικό τρένο	169
Το ταξίδι	175
Μπέργκεν-Μπέλζεν	183
Το προσκλητήριο	203
Λίγους μήνες πριν από το τέλος	213
Η επίσκεψη της Βέρμαχτ	221

Μια άνοιξη διαφορετική	230
Η βαρόνη Vest	242
Η φιλοξενία μιας νύχτας	246
Το χαμένο γόητρο	256
Ο εγγληματίας Μαξ Μέρτεν, 1957-1959	262
Η συγκάλυψη	272
Η νίκη των Δημίων	290
Οι εξεγέρσεις	300
Το χρονικό ενός Έλληνα Ζόντερ Κομάντο	309
Η σιωπή των Συμμάχων	316
Η καταλήστευση	336
Το οικονομικό θαύμα	358
Ο δρόμος της επιστροφής	368
Ευρετήριο	372

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου

Το ερώτημα «γιατί» θα πρέπει να τυρανούσε κάθε Ευρωπαϊκό πολίτη με εβραϊκό θρήσκευμα ή καταγωγή, που οδήγηθηκε στα ναζιστικά στρατόπεδα. Το ίδιο ερώτημα δεν έπαψε να κυριεύει το παρόν εκείνων των λίγων που επέζησαν. Αυτό το «γιατί» απασχολεί τη Ραχήλ Χασίδ-Καλαντζοπούλου στο βιβλίο της, και διάλεξε ως τίτλο του μια φράση από το βιβλίο του Πρίμο Λέβι *Αν αυτό είναι ο άνθρωπος*: «Hier ist kein warum», δηλαδή «εδώ δεν έχει γιατί» – ήταν η απάντηση που έδωσε ένας κάμπο στον Πρίμο Λέβι όταν εκείνος τον ρώτησε «γιατί», σε μια περίπτωση εντελώς παράλογης βίας. Ο τρόμος, η συντριβή αλλά και η βαθιά απορία που διατυπώνεται με ένα «γιατί;» κυριαρχούν στις αφηγήσεις των επιζώντων και όλων εκείνων που έζησαν τις συνθήκες του φυλετικού διωγμού που οργάνωσαν οι ναζί. Και το «γιατί;» περνά στη σφαίρα του αδιανόητου διότι, όπως σημειώνει εύστοχα ο ιστορικός Ντουάιτ Μακντόναλντ, «ό,τι μέχρι τώρα γινόταν μόνο από ψυχοπαθείς δολοφόνους έγινε από τους νομοθέτες και τους δημοσίους υπαλλήλους – και από τον στρατό ενός μεγάλου σύγχρονου κράτους. Αυτό είναι κάτι το καινούριο».

Η Ραχήλ Χασίδ προσπαθεί στο βιβλίο της να εκφράσει τις δικές της σκέψεις, παρατηρήσεις και ορισμένα πικρά συμπερά-

ματα μπροστά στο μεγάλο ερώτημα. Ανατρέχει στη μνήμη της και στις προσωπικές εμπειρίες της από το στρατόπεδο Μπέργκεν-Μπέλζεν, αλλά και στη βιβλιογραφία που σχηματίστηκε κυρίως από τη δεκαετία του 1980 για το Ολοκαύτωμα. Αντλεί τεκμήρια από το βιβλίο του Ντάνιελ Γκολντχάγκεν *Πρόθυμοι δήμιοι: Οι εκτελεστές του Χίτλερ (Hitler's Willing Executioners)*, από τη *Σκοτεινή ήπειρο (Dark Continent)* του Μαρκ Μαζάουερ, από τη μαρτυρία του Μαρσέλ Νατζαρή που εργάστηκε στο Ζόντερ Κομάντο, από διάφορες άλλες πηγές. Το βιβλίο της διαφέρει από τις πιο πολλές μαρτυρίες που έχουν δημοσιευτεί πρόσφατα, ακριβώς επειδή συνδυάζει τη μαρτυρία με τον στοχασμό, και τον αναστοχασμό με τη διερώτηση. Όπως σημειώνει η ίδια: «Αλλιώς φαντάζομαι συνδιαλέγεται ένας κοινός άνθρωπος με την ιστορία κι αλλιώς ένας παθών».

Αυτό το «αλλιώς» ήταν το πρώτο που πρόσεξα όταν διάβασα το βιβλίο της πριν ακόμη φτάσει στο τυπογραφείο, χάρη στην καλοσύνη ενός εκλεκτού φίλου που μεσολάβησε για να μου το στείλει η κόρη της, η μουσικός Ελένη Καλαντζοπούλου. Η Ραχήλ Χασιδ-Καλαντζοπούλου, ή αλλιώς Ζιλμπέρτ Χασιδ, όπως λεγόταν πριν από τον πόλεμο, έχει κατορθώσει να φτιάξει μια αφήγηση για το Ολοκαύτωμα με ένα εντελώς προσωπικό ύφος, σε μια γλώσσα που απευθύνονται στη συνείδηση του απλού αναγνώστη, παρακάμπτοντας την αντικειμενική και ουδέτερη γλώσσα του ιστορικού. Οι λέξεις, η φραστική απλότητα και αμεσότητα της αφήγησής της μας φέρνουν μπροστά στις σκηνές του δράματος, και ενώπιον των βασικών αρχών της δικαιοσύνης. Η Ζιλμπέρτ-Ραχήλ Χασιδ τη δολοφονία αμάχων την ονομάζει σφαγή, τους στρατιώτες που τη διέπραξαν (χειρώνακτες της σφαγής), την εκμετάλλευση των οικονομικών πόρων των Εβραίων τη χαρακτηρίζει ορθά (λαφυραγώγηση) και (καταλήστευση). Το ένστικτό της την οδηγεί σε μια γλώσσα χυμώδη, σε ακραία αντίθε-

ση με την ξύλινη, παραπλανητική γλώσσα που είχε επιβληθεί στο Γ' Ράιχ, μια γλώσσα που μασκάρευε τη βία και το έγκλημα, όπως τόσο σπουδαία έχει δείξει ο Βίκτωρ Κλέμπερ στο βιβλίο του *Η γλώσσα του Τρίτου Ράιχ*.

Η Ραχήλ Χασίδ (1929-2017) γεννήθηκε στην Καβάλα. Στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής η οικογένειά της κρύφτηκε στη Θεσσαλονίκη και έπειτα στην Αθήνα. Κατάφεραν να βρουν πλαστές ισπανικές ταυτότητες, χάρη στις οποίες, όταν τους συνέλαβαν, τους έστειλαν στο Μπέργκεν-Μπέλζεν, ένα στρατόπεδο αιχμαλώτων και πολιτικών κρατουμένων. Οι Εβραίοι από την Ισπανία, σύμφωνα με μια ειδική συμφωνία, θα ανταλλάσσονταν με Γερμανούς πολίτες κρατούμενους σε άλλες χώρες. Έτσι η Ραχήλ Χασίδ γλίτωσε από τον σχεδόν βέβαιο θάνατο που θα την περίμενε στο Άουσβιτς, το στρατόπεδο εξόντωσης επί πολωνικού εδάφους, όπου εξοντώθηκαν σχεδόν στο σύνολό τους οι Έλληνες Εβραίοι με ελληνική υπηκοότητα. Όμως τόσο στην Ελλάδα όσο και στο Μπέργκεν-Μπέλζεν γνώρισε καλά τις διάφορες όψεις του φυλετικού διωγμού.

Μετά την επιστροφή της από τα στρατόπεδα η Ραχήλ Χασίδ, αφοσιωμένη στα γράμματα από παιδί και άνθρωπος με πνεύμα φιλέρευνο, δεν υποτάχθηκε εύκολα στην πολιτική της σιωπής και της επιβεβλημένης «αμνησίας» που επικράτησε μετά τον πόλεμο γύρω από το Ολοκαύτωμα. Φανταζόταν ότι «θα άλλαζαν όλα προς το καλύτερο», όμως την περίμενε η διάψευση. Σημαδεμένη η ίδια από όσα είδε και έζησε, διαπίστωσε ότι «εδώ, κανένας δεν μιλούσε για τους χιλιάδες που δεν γύρισαν ήταν σαν να μην υπήρξαν, σαν να μην είχαν γεννηθεί αυτοί οι άνθρωποι». Η πιο φωτεινή στιγμή ήταν ο γάμος της με τον αρχιτέκτονα και ζωγράφο Παύλο Καλαντζόπουλο. Για πολλά χρόνια, απορροφημένη από τις σπουδές της στην αρχιτεκτονική, την εργασία της,

τα παιδιά της, δεν έβρισκε τον χρόνο για να γράψει, αλλά παρακολουθούσε με άγρυπνη ματιά τις αποκαλύψεις σχετικά με τις θηριωδίες των ναζί, τις δίκες των δωσιλόγων και των εγκληματιών πολέμου στη Γερμανία και την Ελλάδα.

Γύρω στις αρχές της δεκαετίας του 1990 έσπασε η σιωπή για το Ολοκαύτωμα και, ειδικά στη Θεσσαλονίκη, άρχισαν να δημοσιεύονται μαρτυρίες επιζώντων, πλάι σ' εκείνες τις μετρημένες στα δάχτυλα του ενός χεριού που είχαν κυκλοφορήσει αμέσως μετά τον πόλεμο, αλλά δεν γνώρισαν το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού. Όμως η ιδέα της συγγραφής ενός βιβλίου ωρίμασε όταν η Ραχήλ βρέθηκε στις ΗΠΑ το 1994 κι εκεί άρχισε να διαβάζει τα βιβλία που είχαν γραφτεί για το Ολοκαύτωμα από Ευρωπαίους και Αμερικανούς ιστορικούς. Άρχισε να μελετά συστηματικά, να σημειώνει, να συγκρίνει τις πληροφορίες με τα δικά της βιώματα, ανατρέχοντας στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Για πάρα πολλά χρόνια συνέλεγε το υλικό της για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα και την Ευρώπη με οξυδέρκεια και προπάντων συνομιλώντας με τα κείμενα των επιζώντων και των ερευνητών.

Το βιβλίο της περιλαμβάνει μια διπλή αφήγηση: το πρώτο μέρος εστιάζεται στο προσωπικό τραύμα και την ιστορία του διωγμού της οικογένειάς της, και το δεύτερο ασχολείται με τους μηχανισμούς του διωγμού των Εβραίων στο Γ' Ράιχ. Το δικό της «Δεν ξεχνώ», το σύνθημα που επικράτησε μετά το Ολοκαύτωμα, δεν της αρκεί και γι' αυτό ερευνά και προσπαθεί να εντοπίσει ενόχους, να στήσει ένα δικό της δικαστήριο. Γιατί η πιο σκληρή της διαπίστωση είναι η συγκάλυψη του εγκλήματος και η ατιμωρησία των ενόχων: «οι μεταπολεμικές δίκες δεν ήταν άλλο παρά ένα τελετουργικό νομιμοποίησης των δραστών. Ακόμα κι όταν εξέτιαν ποινές φυλάκισης, τα χρόνια της κάθειρξης μειώνονταν, κι όταν έβγαιναν από τη φυλακή η κοινωνία τους δεχόταν με αξιοζήλευτη κατα-

νόηση [...]». Κι αλλού παρατηρεί ότι «καθώς δεν έγινε απο-
πομπή των ενόχων, οι Γερμανοί διατήρησαν επάνω τους τα
λείψανα του φόνου...». Το ίδιο συνέβη και στην Ελλάδα, και
το βλέπουμε ξεκάθαρα στη δίκη του Μαξ Μέρτεν.

Η Ραχήλ Χασίδ, επιχειρώντας μια ανατομία του γερμα-
νικού εγκλήματος, ελέγχει πρόσωπα που συμμετείχαν άμεσα
αλλά και έμμεσα, τους πρωτεργάτες και συνυπεύθυνους όχι
μόνο στον πολιτικό αλλά και στον οικονομικό τομέα, τους
Γερμανούς τραπεζίτες και βιομήχανους που έστησαν εργο-
στάσια γύρω από το Άουσβιτς για να επωφεληθούν από την
εργασία των μελλοθάνατων κρατουμένων. Την εργασία αυτή
τους την παρείχε το κράτος έναντι υποτυπώδους αμοιβής,
την οποία εισέπραττε φυσικά το ίδιο για τα έξοδα της σχε-
δόν ανύπαρκτης διατροφής τους, αφού όλοι ήσαν μελλοθά-
νατοι. Στον κατάλογο των εργοστασίων δεν είναι μόνο οι
βιομηχανίες χημικών προϊόντων ή πολεμικού υλικού, I.G.
Farben και Krupp, αλλά και η βιομηχανία παπουτσιών Bata.

Η συγγραφέας αποδομεί προσεκτικά και τεκμηριωμένα το
επιχείρημα των Γερμανών μετά τον πόλεμο ότι «δεν γνώρι-
ζαν». Αρκούσαν οι άνθρωποι από τις τουλάχιστον δέκα βιομη-
χανίες που συνεργάστηκαν για τον εξοπλισμό του στρατοπέδου
του Άουσβιτς, οι υπεύθυνοι των εργοστασίων στην περιοχή,
όπως και τα γράμματα των στρατιωτών από όλα τα σημεία
στα οποία πραγματοποιούνταν η εξόντωση των «εχθρών της
αρίας φυλής», για να μας βεβαιώσουν για το αντίθετο. Με τον
ίδιο τρόπο αναφέρεται στο επιχείρημα των ναζί ότι διέπρα-
ξαν εγκλήματα εναντίον αμάχων διότι εκτελούσαν διαταγές:
«Οι στρατιώτες του Γ' Ράιχ ξεχνούσαν συχνά και τις πιο
απλές διαταγές, όπως το να μη μιλούν γι' αυτά που βλέπουν,
να μη μαρτυρούν πως σκότωναν αμάχους και να μη φωτο-
γραφίζουν». Άλλωστε στο μακελειό δεν συμμετείχαν μόνο τα
Ες Ες αλλά και η Βέρμαχτ, συνεπώς το σύνολο του στρατού.

Στο ιστορικό καλειδοσκόπιο που προσφέρει η συγγραφέας στον αναγνώστη στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου της, τονίζεται η πλευρά του οικονομικού οφέλους της Γερμανίας από τον πόλεμο και ειδικότερα από τη γενοκτονία των Εβραίων: «εκτός από το μίσος, υπήρχε πάντα το συμφέρον, γιατί προτού αρχίσει η “μεταφορά στα ανατολικά εδάφη”, όπως την είχαν ονομάσει, είχαν οργανώσει τη ληστεία όχι μόνο των περιουσιών που εγκατέλειπαν οι Εβραίοι, αλλά και των χιλιάδων αποσκευών που θα έφταναν με τα τρένα στα στρατόπεδα». Η καταλήστευση ήταν οργανωμένη από τον Ράινχαρντ Χάιντριχ. Στο Άουσβιτς, δίπλα στα κρεματόρια είχαν χτιστεί 30 περίπου αποθήκες όπου γινόταν το ξεχώρισμα, η ταξινόμηση και το πακετάρισμα των αντικειμένων των Εβραίων που έφταναν με τα τρένα. Ρούχα και προσωπικά αντικείμενα στέλνονταν ως βοήθεια στους Γερμανούς πολίτες, τους γονείς των στρατιωτών. Οι Γερμανίδες μητέρες, παρατηρεί η Ραχήλ Χασίδ, δεν αναρωτήθηκαν από ποια βρέφη ή παιδάκια προέρχονταν τα μωρουδιακά και τα παιδικά ρούχα; Σύμφωνα με τον Σοβιετικό συνταγματάρχη Κουρότσκιν του τμήματος πεζικού της 60ής Στρατιάς που απελευθέρωσε το Άουσβιτς, οι στρατιώτες του ποτέ δεν είχαν δει τόσα λάφυρα. Η λαφυραγωγή, σ’ αυτό το νέο είδος πολέμου που εισήγαγαν οι ναζί με μοντέρνο εξοπλισμό και αρχαϊκές πρακτικές, δεν είχε τέλος, και αποτελούσε βασικό μέρος της στρατηγικής των ναζί στις χώρες κατοχής, όπως συνέβη και στην Ελλάδα με το κατοχικό δάνειο.

Ωστόσο, το «οικονομικό θαύμα» της Γερμανίας μετά τον πόλεμο φάνηκε να σφραγίζει τα στόματα των κυβερνήσεων των «Συμμάχων» που ανέλαβαν τη διαχείριση των κατεστραμμένων χωρών της Ευρώπης. Νέες οικονομικές συνεργασίες, συμφωνίες και συμφέροντα συνέβαλαν στην ατιμωρησία των ενόχων.

Οι πικρές διαπιστώσεις του βιβλίου οδηγούν τον αναγνώστη σε θλιβερές σκέψεις για τον μεταπολεμικό κόσμο που φτάνουν μέχρι το σήμερα. Η Ραχήλ Χασιδ γράφει για ένα έγκλημα χωρίς κάθαρση και μας αφήνει να σκεφτούμε τις συνέπειες. Ο αντισημιτισμός δεν ήταν αποκλειστικά ένα γερμανικό φαινόμενο. Το αίτημα για φυλετική καθάρτητα ή για εθνική ομοιογένεια απασχολούσε όλους τους πολίτες των εθνικών κρατών που κατέκτησε βίαια ο Άξονας, ενώ η απόλυτη κυριαρχία του χρήματος και των οικονομικών συμφερόντων απασχολούσε τους «μεγάλους», τη Βρετανία και τις ΗΠΑ, που γνώριζαν την ύπαρξη θαλάμων αερίων στα στρατόπεδα μαζικής εξόντωσης αλλά απέφευγαν τον βομβαρδισμό στόχων που θα σταματούσαν τη λειτουργία τους. Ίσως φοβόνταν τη μετακίνηση μεγάλων προσφυγικών ρευμάτων στις χώρες τους ή στην Παλαιστίνη, όπως αποδεικνύει σήμερα η ιστορική έρευνα.

Ο πόνος και η οργή ξεχειλίζουν από την αφήγηση της Ραχήλ Χασιδ. Κι αυτός ο πόνος τη συνόδευε μια ζωή, όπως εξομολογείται, «παρά τις προσπάθειες για μια φυσιολογική ζωή, και παρέμενε ακόμη κι όταν το πετυχαίναμε».

«Εκείνο τον καιρό, έβλεπα συχνά ένα όνειρο. Ήταν αγαπημένοι φίλοι των παιδικών μου χρόνων και συγγενείς, όλοι τους δολοφονημένοι, που σαν σκιές μπαίναν στο δωμάτιο και με ρωτούσαν γιατί τους πήραν τη ζωή. Κι αυτοί ήταν ακόμη ολοζώντανοι στη μνήμη μου. [...] Κι έμοιαζε κανένας να μην τους θυμάται, σαν να μην είχαν γεννηθεί αυτοί οι άνθρωποι! [...] Τα χρόνια του πολέμου στη Γερμανία, αλλά και μέχρι σήμερα, δεν ακούστηκε ούτε μία γυναικεία φωνή να βροντοφωνάζει τον αποτροπιασμό της για τον στρατό που σκότωσε 1.500.000 παιδιά. Αλίμονο! Η διεξαγωγή αυτού του πολέμου δεν έγινε με μολότοφ ούτε με καλάζνικοφ. Ό,τι πιο

Θανατερό υπήρξε ποτέ στους πολέμους έλαβε χώρα τότε. Αν λοιπόν κάποιες στιγμές παρασύρομαι και γίνομαι πολεμική, μη δυσανασχετείτε: είναι γιατί απέναντι στους θαλάμους αερίων και στην καταστροφή έπρεπε να σταθώ, έστω και με τα λόγια εννοείται, εκεί που εκείνοι κάναν έργα».

Ήθελα πολύ να γνωρίσω τη Ζιλμπέρτ Χασιδ από την Καβάλα, ή τη Ραχήλ Χασιδ-Καλαντζοπούλου, όπως λεγόταν μετά τον γάμο της, όμως δεν πρόφτασα. Μίλησα μαζί της τρεις φορές και σχεδιάζαμε μια συνάντηση που δεν έγινε. Από εξαιρετικό αίσθημα ευγένειας και αξιοπρέπειας δεν μου αποκάλυψε ότι η υγεία της είχε τρωθεί σοβαρά, ούτε ότι είχε επιδεινωθεί την τελευταία φορά που μιλήσαμε, λίγες μέρες πριν από τον θάνατό της. Απλά ευχήθηκε η συνάντησή μας να πραγματοποιηθεί γρήγορα, χωρίς όμως να διευκρινίσει ότι ο γιατρός της είχε δώσει λίγες μέρες ζωής. Ήθελα να τη ρωτήσω πολλά, να λύσω προσωπικές μου απορίες, να μάθω από την ίδια περισσότερα για τη διαδικασία της συγγραφής αυτού του συγκλονιστικού βιβλίου. Μου είναι και σήμερα δύσκολο να φανταστώ ότι συνέχιζε να γράφει για να το ολοκληρώσει ακόμη και μετά το πλήγμα μιας αρρώστιας που της απομυζούσε τις σωματικές δυνάμεις της.

Η Ραχήλ Χασιδ πίστευε ότι η γραφή είναι μια πράξη επικοινωνίας. Πίστευε ότι το τραυματικό βίωμα, όταν συνοδεύεται από ενδελεχή στοχασμό, μπορεί να δώσει νέες αφορμές στη σκέψη του αναγνώστη για να δει τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και το Ολοκαύτωμα στις πραγματικές διαστάσεις και πτυχές του, όχι απλά ως έναν πόλεμο με εκατομμύρια θύματα αλλά ως ένα οργανωμένο έγκλημα εναντίον άμαχου πληθυσμού με δράστες, με «πρόθυμους εκτελεστές» και με θεατές απρόθυμους να το εμποδίσουν. Και αυτήν ακριβώς την επιθυμία για επικοινωνία εκφράζει το βιβλίο της *Εδώ δεν έχει γιατί*.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τι νόημα μπορεί να έχει σήμερα ή αύριο ένα καινούριο βιβλίο για το Ολοκαύτωμα; Υπάρχουν ήδη ένα πλήθος από μαρτυρίες και εργασίες που αφηγούνται με πάσα λεπτομέρεια τα καθέκαστα του δράματος εκείνου που έζησε η Ευρώπη. Εβραία, κρατούμενη κι εγώ στο Μπέργκεν-Μπέλζεν, βγήκα, την τελευταία στιγμή, στα δεκαπέντε μου, ένα ερείπιο ζωντανό απ' το στρατόπεδο, Απρίλιο του 1945, όταν πια τρέχαν να σωθούν αποκεί μέσα οι Γερμανοί. Αλλά δεν θα 'θελα ν' αφηγηθώ μονάχα τα δικά μου. Ούτε και να δεχτώ τα ελαφρυντικά της άλλης μεριάς, αυτά που επικαλέστηκαν επί δεκαετίες τα εκατομμύρια της Βέρμαχτ και των Ες Ες, πως ενεργούσαν κατόπιν διαταγής.

Η ιδέα δηλαδή να φορτώσουν τα πάντα σ' έναν παράφρονα, μια τακτική που ακόμη καλλιεργείται, εμένα δεν με πείθει. Γι' αυτό και γύρισα να δω όχι μόνο τι σήμαινε ο Φίρερ και η ακολουθία του, αλλά το τι έθρεψε και τι συντήρησε τις φιλοδοξίες εκείνης της ομάδας. Κατέφυγα λοιπόν στις σελίδες των βιβλίων για να αναζητήσω κάποιες αναφορές για το κλίμα που επικρατούσε τότε, στις δεκαετίες της «Σκοτεινής Ηπείρου», όπως τη βάφτισε ο Μαρκ Μαζάουερ.

Ο Χίμλερ, βέβαια, τη γενοκτονία την όρισε ως «μια άγραφη, λαμπρή σελίδα της Ιστορίας μας, προορισμένη να μείνει άγραφη εσαεί». Σαράντα, ακόμα και εβδομήντα χρόνια όμως μετά, διαβάζουμε άρθρα και εργασίες που δεν σταμάτησαν να φέρνουν στην επιφάνεια τα ανεξάντλητα «κατορθώματα» της άριας φυλής. Το 2008 με τη φωνή, μια φωνή από τον τάφο, της Ελέν Μπερ, είδαμε άλλο ένα βιβλίο με νωπές ειδήσεις για το πόσο ασύλληπτη παραμένει η ιστορία των στρατοπέδων.*

Στο βιβλίο *Εδώ δεν έχει γιατί*, πέρα από την προσωπική μου μαρτυρία, άνοιξα τη βεντάλια του δράματος για ν' ακουστούν κι άλλες φωνές, όπως ακούγεται ο χορός στο αρχαίο δράμα δίπλα σ' εκείνα τα φοβερά που διαδραματίζονται επί σκηνής. Ιστορικός δεν είμαι, αλλά η προσωπική μου τραγωδία, εκείνη η ίδια με οδήγησε κοντά σε κάθε είδηση που θα ξεδιάλυνε, ει δυνατόν, μερικά πράγματα. Για μένα αυτά που μάθαινα δεν ήταν μόνο αντικείμενο μελέτης. Αλλιώς φαντάζομαι συνδιαλέγεται ένας κοινός άνθρωπος με την ιστορία κι αλλιώς ένας παθών. Και ως παθούσα, θέλω από τα βάθη της καρδιάς μου να ευχαριστήσω τους Ντάνιελ Γκολντχάγκεν και Μαρκ Μαζάουερ. Και μόνο από τους τίτλους των βιβλίων τους βλέπει κανείς πόσο δρόμο διήνυσαν. Πρόκειται για τα βιβλία *Hitler's Willing Executioners*** του Γκολντχάγκεν και *Inside Hitler's Greece και Dark Continent* του Μαζάουερ.**

* Ελλ. έκδ.: Héleñe Berr, *Ημερολόγιο 1942-44*, μτφρ. Α. Κεραμίδα, Πόλις, Αθήνα 2009.

** Ελλ. έκδ.: Ντάνιελ Τζόνα Γκολντχάγκεν, *Πρόθυμοι δήμιοι: Οι εκτελεστές του Χίτλερ*, μτφρ. Γάσος Ρόκας, Τερζόπουλος, Αθήνα 1998.

*** Ελλ. έκδ: Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994. *Σκοτεινή ήπειρος*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.

Είναι αυτοί που τόλμησαν να περιγράψουν χωρίς περιστροφές το δράμα της Ευρώπης τα χρόνια του Δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου. Η διεξαγωγή αυτού του πολέμου δεν έγινε με μολότοφ ούτε με καλάζνικοφ. Ό,τι πιο θανατερό υπήρξε ποτέ στους πολέμους έλαβε χώρα τότε. Αν λοιπόν κάποιες στιγμές παρασύρομαι και γίνομαι πολεμική, μη δυσανασχετείτε· είναι γιατί απέναντι στους θαλάμους αερίων και στην καταστροφή έπρεπε να σταθώ, έστω και με τα λόγια εννοείται, εκεί όπου εκείνοι κάναν έργα.

Λένε πως με τα χρόνια θεραπεύονται και τα χειρότερα βάσανα που έχει περάσει κανείς· έτσι είναι, και όλοι ευχόμαστε ν' απαλλαγούμε από κείνα τα φορτία και να ξεχάσουμε θανάτους και πένθη. Μα και να θέλαμε εμείς να ξεχάσουμε, έρχεται η Γερμανία η ίδια και μας θυμίζει τον παλιό αυτάρεσκο εαυτό της, όταν τη βλέπουμε να ψάχνει να βρει ευπρόσωπες δικαιολογίες. Και είναι αυτός ο αυτάρεσκος εαυτός της που, σ' ένα επόμενο βήμα, δεν θα με ξάφνιαζε αν έβγαινε και έστηνε στο προσκήνιο, με το παλιό της θράσος, μια οπερέτα όπου η φρίκη θα μεταλλαχθεί σε μια πλημμύρα νοσταλγίας.

Ιανουάριος 2017

*«Το οφείλαμε, δόξα τω Θεώ, στο έμφυτο σ' εμάς χάρισμα
διακριτικότητας που ποτέ δεν μιλήσαμε,
ποτέ δεν ανταλλάξαμε απόψεις γύρω απ' αυτό
το ζήτημα [της γενοκτονίας]. Ο καθένας μας έφριπτε,
αλλά ο καθένας μας ήξερε ότι θα το επαναλάμβανε
αν τον διέταζαν κι αν ήταν αναγκαίο».*

Χάινριχ Χίμλερ, 1943

ΣΥΝΝΕΦΑ ΠΟΛΕΜΟΥ

Το όνομα του Ράινχαρντ Χάιντριχ δεν το είχα ακούσει στην Καβάλα, την πόλη των 50.000 κατοίκων της ανατολικής Μακεδονίας όπου ζούσα πριν από τον πόλεμο με την οικογένειά μου. Άκουγα όμως συχνά για τον υπουργό Προπαγάνδας, τον Γκέμπελς. Σ' αυτόν και στον Χίτλερ απέδιδε ο κόσμος τις αγριότητες κατά των Εβραίων που είχαν ξεσπάσει στη Γερμανία, και τα ονόματά τους είχαν γίνει εχθρικά στ' αυτιά μου. Η φήμη και τα έργα τους είχαν φτάσει το 1937 και το 1938 μέχρι την Καβάλα σαν προμηνήματα γι' αυτά που έμελλε να συμβούν τρία χρόνια αργότερα.

Ήμουν έξι χρονών όταν πρωτάκουσα τους γονείς μου να μιλάνε για τον Χίτλερ που μισούσε τους Εβραίους. Οκτώ χρονών τούς άκουσα να λένε για τους Γερμανούς που μπήκαν στη Βιέννη και ανάγκασαν τους Εβραίους, άντρες και γυναίκες, να καθαρίζουν γονατιστοί τη λάσπη στους δρόμους με τα χέρια, ενώ στέκονταν από πάνω τους και τους κορόιδευαν αξιωματικοί και κόσμος πολύς. Πότε συνέβη και πόσο κράτησε; Από τις 12 Φεβρουαρίου μέχρι τις 11 Μαρτίου 1938, έναν ολόκληρο μήνα κράτησε το πρώτο όργιο σαδισμού στην όμορφη Βιέννη, γράφει ο Γουίλιαμ Σίρερ στην ιστορία του Δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου.

Αυτή η είδηση, όπως και η είδηση για τη νύχτα τρόμου που έμεινε στην ιστορία με το όνομα «Νύχτα των Κρυστάλλων», είχαν φέρει στο σπίτι μεγάλη στενοχώρια. Τη νύχτα εκείνη της 9ης Νοεμβρίου, ξημερώματα της 10ης Νοεμβρίου 1938, απ' άκρου εις άκρον σ' ολόκληρη τη Γερμανία ακουγόταν αδιάκοπα ο γδούπος των λοστών που πέφταν επάνω στις βιτρίνες των εβραϊκών καταστημάτων και τα γυαλιά που σωριάζονταν κάτω. Και η νύχτα έλαμπε, εδώ και κει, απ' τις συναγωγές που πυρπολήθηκαν. Αργότερα έμαθα πως οι καταστροφές, οι συλλήψεις και οι σκοτωμοί δεν κράτησαν μία νύχτα μόνο. Οι αυθόρμητες διαδηλώσεις που είχε διατάξει ο Χίτλερ, σκηνοθετήσει ο Γκέμπελς και οργανώσει ο Χάιντριχ είναι αλήθεια πως άρχισαν νύχτα, μέσα σε βαθύ σκοτάδι, κράτησαν όμως μια ολόκληρη εβδομάδα. Στην Άνοδο και πτώση του Τρίτου Ράιχ,* ο Γουίλιαμ Σίρερ, που ήταν ανταποκριτής στη Γερμανία, γράφει πως, όταν οι διαδηλωτές ξεθύμαναν, όταν όλα είχαν ησυχάσει, δεν ακούστηκε ούτε μία διαμαρτυρία από αρχιεπίσκοπο ή εκπρόσωπο ιδρύματος, αλλά ούτε και από πολίτες της «καλής» Γερμανίας.

Μεγάλωσα στην Καβάλα ακούγοντας να μιλούν για τον πόλεμο που έρχεται. Στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά πήγαινα στο δημοτικό σχολείο Καριωτάκη. Κάθε Τετάρτη πρωί μετά την προσευχή, η δασκάλα μας η κυρία Χαϊδευτού, μια γυναίκα ψηλή κι αδύνατη, ντυμένη στα μαύρα, με κατακόκκινα βαμμένα χείλη και κατάμαυρα μαλλιά χτενισμένα, σύμφωνα με τη μόδα, με κόμμωση παζ, έμπαινε στην τάξη μ' έναν κατάλογο στο χέρι, ανέβαινε στην έδρα και φώναζε τα ονόματα πέντε έξι παιδιών, μας ξεχωρίζε

* William Shirer, *Η άνοδος και η πτώση του Γ' Ράιχ*, μτφρ. Νίκος Κ. Παπαρόδος, Αρσενίδης, Αθήνα 1960.

στην έδρα δίπλα και μας έλεγε να μείνουμε στην τάξη. Τα άλλα παιδιά τα έβγαζε στην αυλή. Εμείς απ' το παράθυρο τα βλέπαμε να μπαίνουν στη σειρά και να φεύγουν με βήμα τραγουδώντας με τη σημαία μπροστά και τα τύμπανα.

Κατά το πρότυπο της ναζιστικής νεολαίας, και η ΕΟΝ δεν ήθελε Εβραίους στις τάξεις της. Κι εμένα αυτό μου στοίχιζε και ό,τι και να μου λέγαν σπίτι απορούσα γιατί δεν ήθελαν να πάω μαζί τους. Με εξαίρεση όμως εκείνα τα πρωινά της Τετάρτης, ο Μεταξάς και η ΕΟΝ δεν είχαν στην καθημερινή ζωή μου άλλον αντίκτυπο. Έπρεχα κι έπαιζα όπως πριν με τα παιδιά. Αντίθετα, ο αδερφός μου ο Σάμης, που πήγαινε στο Γυμνάσιο, το είχε πάρει βαριά, διαμαρτυρόταν με θυμό στο σπίτι γι' αυτόν τον αποκλεισμό. Η εντολή όμως ήταν ρητή και απαράβατη, οι Εβραίοι μαθητές αποκλείονταν από γιορτές και παρελάσεις.

Και ενώ συνέβαιναν αυτά στα σχολεία, ο κόσμος δεν είχε αλλάξει συμπεριφορά απέναντί μας. Γνωστοί και φίλοι συνέχιζαν, όπως παλιά, να μας συναναστρέφονται και να συνεργάζονται με τον πατέρα μου. Το ίδιο και με τη μητέρα μου, που, αν και την πρόδιδε η προφορά της, ήταν παντού ευπρόσδεκτη κι αγαπητή. Άλλωστε οι Καβαλιώτες τη φιλία τους μας την απέδειξαν. Ο Δημήτρης και η Νίνα Φέσσα, ο Νίκος Πουλίδης και η Μαρίκα Θεοδωρίδου ήταν αυτοί που, παρά τις απειλές, γλίτωσαν από την εξορία τους γονείς μου κι εμένα την άνοιξη του 1943, όταν σχεδόν κάθε μέρα έφευγαν τρένα απ' τη Θεσσαλονίκη για την Πολωνία. Αν και οι ίδιοι ήταν πρόσφυγες, μας βοήθησαν, μας έκρυψαν ακόμα και στα σπίτια τους.

Το καλοκαίρι του 1939, όπως κάθε χρόνο, παραθερίσαμε για τελευταία φορά στη Θάσο, το μικρό νησί απέναντι απ' την Καβάλα. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος δεν είχε κηρυχθεί, όμως η Γερμανία εισβάλλοντας στη μια

χώρα μετά την άλλη αποτελούσε απειλή για την Ευρώπη. Παρ' όλα αυτά, κανένας δεν φανταζόταν ότι ενάμιση χρόνο αργότερα οι Γερμανοί θα κατακτούσαν την Ελλάδα και θα άλλαζαν όλα απότομα.

Αύγουστο μήνα, παραμονές του πολέμου, βρισκόμουν με τους γονείς μου ένα βράδυ σ' ένα καφενείο επάνω στη φωταγωγημένη παραλία του Λιμένα της Θάσου. Ενώ στεκόμουν όρθια δίπλα στη μητέρα μου κι ανακάτευα στο ποτήρι το υποβρύχιο, τον κάτασπρο σβόλο από γλυκό μαστίχα, την είδα να σκύβει προς τη μεριά που καθόταν ο πατέρας μου και να του λέει ψιθυριστά, για να μην ακούσω, ότι στο τελευταίο τεύχος της *Revue des Deux Mondes*, της «Επιθεώρησης των δύο κόσμων», είχε διαβάσει ότι στη Γερμανία πολλοί Εβραίοι αυτοκτονούσαν καταπίνοντας σωληνάκια με χάπια Βερονάλ. Θυμάμαι πολύ καλά πως δεν ήταν τόσο τα λόγια της που δεν την ξέχασα εκείνη τη στιγμή, αλλά ο τρόμος που είδα στα γαλανά της μάτια. Πρέπει να πω πως από κείνες τις μέρες οι γονείς μου βλέπαν τον κίνδυνο, το κακό δεν το ξόρκιζαν όπως έκαναν πολλοί λέγοντας «εμάς τέτοια πράγματα δεν πρόκειται να μας συμβούν». Γιατί όσο μακριά κι αν βρισκόμασταν, έφταναν μέχρι την Καβάλα τρομακτικές ειδήσεις.

Τρεις μήνες μετά την 28η Οκτωβρίου 1940, οι μέρες που πήγαιναν όλα ήσυχα και καλά στην Ελλάδα άρχισαν και λιγότευαν. Τους πρώτους μήνες κατά τους οποίους οι Ιταλοί υποχωρούσαν στην Αλβανία, κάτι που δεν είχε συμβεί σε κανένα μέτωπο, όλος ο κόσμος είχε μείνει άναυδος με τις νίκες του ελληνικού στρατού. Μόλις όμως, τις πρώτες μέρες του Απρίλη, εμφανίστηκε στα βουλγαρικά σύνορα ο γερμανικός στρατός, μαζί με πολλούς άλλους φύγαμε βιαστικά για την Αθήνα πριν μπουν οι Γερμανοί. Οι χριστιανοί φοβόνταν τους Βούλγαρους, εμείς φοβόμασταν και τους δυο, μα σίγου-